

DE HOLLANDSCHE GEMEENTE TE LONDEN

IN

1570 /1.

Naar de oorspronkelijke bescheiden door de Marnix-Vereeniging uitgegeven,

DOOR

P^R. A. KUIJPER.

N°. 8 en 9.

VAN

VOOR DRIE-HONDERD JAR N.

VOLKS-BLADEN TER HERINNERING AAN DE SCHOONSTE BLADZIJDEN
UIT ONZE GESCHIEDENIS.

2^e Jaargang.

HARDERWIJK,
M. C. BRONSVELD.
1870.

KUIJPER
BX
9480
.G72
H65
1870

KUYPER BX9480.G72 H65 1870

Kuyper, Abraham, 1837-1920.
Hollandsche gemeente te
London
in 1570/1 /

LIBRARY OF PRINCETON

FEB 18 2010

THEOLOGICAL SEMINARY

EX LIBRIS

DR.G.PUCHINGER

FEB 18 2010

DE HOLLANDSCHE GEMEENTE TE LONDEN

THEOLOGICAL SEMINARY

IN

1570/1.

DOOR

Dr. A. KUIJPER.

De *Marnix-Vereeniging* heeft, als eerste deel harer werken, de kerke-raadsprotocollen van de Hollandsche Gemeente te Londen uitgegeven, waaruit de wederwarigheden dier gemeente in den loop van 1570 ons vrij nauwkeurig bekend zijn.

We willen trachten het leven en streven dier gemeente in dat jaar onzen lezers in vluchtige trekken te schetsen. Het zal hen niet slechts een gewichtige bladzijde uit de geschiedenis der belangrijkste gemeente onzer Hervorming doen kennen, maar hen tegelijk een blik gunnen in geheel den toestand van de Hervormde gemeenten uit die dagen. Mocht er tevens uit blijken, dat de »*Marnix-Vereeniging*» werkelijk documenten van blijvende waarde aan het licht brengt, en de deelneming aan haar arbeid er door bevorderd worden, dan zou ook hiermee een uitkomst verkregen zijn, die aan de bedoeling van dit stukske niet geheel vreemd is.

We veroorloven ons daarom, de herinnering dat deze Vereeniging te Utrecht is opgericht met het doel, om achtereenvolgens de belangrijkste handschriften te doen drukken, waaruit het dor geraamte onzer Kerkgeschiedenis het vleesch en bloed moet komen. Haar werken zijn niet in den handel, maar worden gratis aan een ieder toegezonden, die zich tegen jaarlijksche contributie van f 10.— bij den Secretaris, den heer Mr. A. W. van Beeck Calkoen, te Utrecht, als lid der Vereeniging aanmeldt.

Zelfs voor den oppervlakkigen kenner onzer Hervormingsgeschiedenis behoeft het nauwelijks herinnering, dat de Hollandsche Gemeente te Londen gesticht is door Hervormden uit Zuid- en Noord-Nederland, die, om God naar zijn woord te kunnen dienen, de ballingschap boven het wonen in der vaderen erve verkoren hadden.

Reeds in 1550 was het getal dezer ballingen te Londen zóózeer geklommen, dat de Engelsche regeering het oogenblik gekomen achtte zich hunner aan te trekken, en bij Koninklijk decreet van Eduard VI den Poolschen Hervormer Ivan Lasky den last opdroeg, de Vlaamsche vluchtelingen tot een welgeordende gemeente te verbinden, die te zaam met de Waalsche en Italiaansche kerken te Londen aan zijn oppertoezicht zou onderworpen zijn.

Uitstekend kweet à Lasco zich van die Koninklijke opdracht, en eer nog een jaar voorbij was, verblijdde onze Hollandsche gemeente zich reeds in een keurig geordend Kerkbestuur en in een niet minder keurig bewerkt handboek voor den eeredienst, dat spoedig daarna door Utenhoven met een oorspronkelijke psalmberijming werd verrijkt.

Ongetwijfeld zou deze gemeente zich dan ook in heerlijken bloei hebben verheugd, zoo het Gode niet behaagd had reeds in 1553 haren Koninklijken Beschermmer ten grave te doen dalen. Eduard de VIe stierf en de ledige troon werd door de katholieke Koningin Maria, de Gemalinne van den Spaanschen Koning Filips, ingenomen, die dus en krachtens haar katholiek geloof en krachtens haar echtverbintenis met Filips, geen oogenblik het voortbestaan eener Hollandsche ballingen-gemeente in haar Koninklijke hoofdstad dulden kon.

Plotseling spatte dan ook de gemeente uitéén. Het groote deel vluchtte naar de schepen en zocht ontkoming bij Christiaan van Denemarken. En die het nog waagden achter te blijven, moesten zich zoo zorgvuldig voor het spionnen oog van Maria's inquisiteurs schuilen, dat er van een samenkomst der gemeente geen sprake meer kon zijn. Haar kerk in Austrinfriars werd door Maria smadelijk in een magazijn voor marinescheepstuig veranderd; haar kerkeraad ontbond zich en haar leeraars togen over zee.

Eerst na Maria's dood en de troonsbestijging van Koningin Elisabeth kwamen onze ballingen weer uit hun schuilhoek te voorschijn, en schaarden zich dankbaar om Ds. Adriaan van Haemstede, die op het eerste bericht hunner bevrijding uit Oost-Friesland naar hen was overgestoken. Toch, hoe geschikt van Haemstede ook was om den lang bedrukten een woord van troost en opbeuring toe te spreken, hij was niet de man om de ontbonden gemeente weer op de oude grondslagen te herstellen. Of Haemstede zelf met de gevoelens der Dooperschen behebt was, is nog moeilijk te beslissen, maar zeker is het, dat hij, te Londen gekomen, de onvoorzichtigheid beging, zich te eng aan de Dooperschen, die zich daar ophielden, aan te sluiten en hierdoor in zeer ernstig geschil geraakte met Grindall, den Bisschop van Londen. Waarschijnlijk zou hierdoor de herstelling der gemeente zelfs geheel mislukt zijn, zoo niet nog juist bij tijds Ds. Peter Delenus en de Ouderling Utenhove uit Frankfort waren overgekomen, die en door het gezag van hun vroegere ambtsbetrekking en door

hun diplomatische tact tegenover het Hof en den Bisschop, werkelijk in de herstelling der gemeente slaagden. Op grond hunner oude Belijdenis scheidden zij de Gereformeerden weer van de Dooperschen af. Haemstede werd door den Bisschop van Londen gebannen, en Jacobus Acontius en Emmanuël Demetrius met enkele andere zijner aanhangers van allen invloed op het kerkelijk leven der gemeente beroofd.

Reeds in 1562 werd Nicolaas Carinaeus als tweede en in 1563 Gotfried van Winge als derde predikant naast Delenus beroepen. Door nieuwe vluchtelingen werd de getalsterkte der gemeente telkens uitgebreid. Koningin Elisabeth gaf hun het oude bedehuis in Austrinfriars terug, en slechts daarin moest de luister der nieuwe gemeente voor dien der oude onderdoen, dat Elisabeth weigerde het Koninklijk decreet van Eduard te bekrachtigen, en dus, de zelfstandigheid der gemeente loochenend, ze aan het oppertoezicht van den Londenschen Bisschop onderwierp.

Toch zou het de gemeente niet vergund worden stil en geleidelijk haar gemeenteleven te ontwikkelen. Daartoe was haar leven te ongestadig. Niet één jaar bleef ze die ze was, maar wisselde telkens van personeel, door het gaan en komen van nieuwe ballingen. Eer toch het overblijfsel der oude gemeente weer tot vasten vorm gekomen was, zag het zich reeds spoedig door nieuw-aangekomenen, eerst verontrust, dra bedreigd en ten leste geheel overvleugeld. Immers het sprak van zelf, dat de gemoedstoestand eener stille gemeente als zich weleer te Londen gevormd had, een geheel andere moest zijn dan die der Hervormden, die van stad tot stad opgejaagd, al de onrust van hun land nog pas in het eigen hart doorleefd hadden. Van zelf moest de geestelijke ongebondenheid, die de vervolging kweekte, daardoor in strijd komen met den geregelden gang der gevestigde gemeente. Beide stroomingen moesten in den boezem der ééne gemeente spoedig een worsteling om den voorrang beginnen, en het kon niet uitblijven, of de steeds wassende stroom der nieuwe vluchtelingen moest ten leste het oude bestanddeel der gemeente geheel verdringen.

In 1563 vertoonde zich reeds de eerste voortekenen van dezen strijd toen de bekende Dr. Justus van Velzen, een balling uit 's Gravenhage, openlijk in de dus genaamde *Prophetie* tegen de predikanten Carinaeus en Delenus optrad en hun inzicht in het stuk der wedergeboorte bestreed. Van Velzen was juist een toonbeeld van die ongestadigheid des geestes, waartoe het gemis eener deugdelijke kerk noodzakelijk brengen moet, en wel gelukte het den Kerkeraad nog zijn tegenspraak tot zwijgen te brengen, en werd hem door Bisschop Grindall zelfs het verblijf in Engeland ontzegd, maar de polemiek door hem begonnen, zou spoedig door anderen worden opgenomen; de tegenstelling tusschen de oude gemeente en de nieuwe reeks vluchtelingen was door hem slechts openbaar geworden en kon allermint door van Velzen's heengaan worden bezworen.

Reeds een jaar daarna brak deze antinomie dan ook op veel bedenkelijker wijs uit, toen ze een tastbaren vorm kreeg in het geschil over de *Doopgetuigen*. Gottfried van Wingen en de oude leden van het consistorie drongen sterk op het nemen van »*Gevaders*» aan, zeker niet zonder de bijbedoeling, om door dit volgen van de ordening der Engelsche Kerk, zich van de bescherming des Bisschops te verzekeren. Juist dit bijoogmerk verbitterde echter de nieuw aangekomenen slechts te meer. Uit den ijver voor den »vrijen Doop» tegenover den »Doop met getuigen» ontsproot daardoor van zelf een tweede strijd voor de Synodale Kerkinrichting tegenover den Bisschoppelijken dwang. En toen het consistorie, om meester van het terrein te blijven, de nieuwe verkiezing van Ouderlingen al uitstelde, en dus de doorwerking van de meerderheid, die de tegenpartij allengs in de gemeente verkreeg, in het consistorie met geweld tegenhield, barstte de storm der hartstochten onheilspellend over de pas gestichte gemeente los, een storm die bij de wederzijdsche verhouding der partijen ten slotte niet anders dan op een nederlaag voor den Kerkeraad kon uitloopen.

Dit was te eerder te voorzien daar in het collegie van Diakenen reeds door opposanten zitting was genomen. Men begrijpt hoe dit kwam? Een diaken deed ook destijds zwaarder dienst dan een ouderling. Het ging dus nog aan, om de opengevallen ouderlingplaatsen onbezet te laten. Maar de Diakenen kon men niet missen. Men had dus tot nieuwe benoemingen moeten overgaan, en daardoor zijns ondanks moeten medewerken, om de reeds zoo machtige oppositie door de autoriteit van het ambt te versterken.

Van daar dat de strijd over de Doopgetuigen geheel het karakter droeg van een worsteling tusschen de presbyteriale en diaconale macht. Vóór het nemen van Doopgetuigen ijverden als een aaneengesloten partij: de predikant van Wingen en de Ouderlingen J. Utenhove, A. van Doorn, C. Dottignies, L. Thierry en W. Rowke, terwijl de zesde Ouderling, de heer F. Marguinas om persoonlijke redenen, zich wel bij hen aansloot, maar toch minder homogeen was met hun streven. Daarentegen vond de oppositie, die uit den boezem der gemeente voorkwam, haar warme woordvoerders in het collegie van Diakenen, vooral in de H.H. B. Huysman, A. de Smet en M. Fockynck (meestal gevolgd door de H.H. W. Ardtsen, J. Beelen en G. Princell) die bij hun optreden steeds trouw gesteund werden door een Commissie van Gemeenteleden, onder leiding van den heer P. de Bert, en voorts bestaande uit de H.H. J. de Pruet, J. Cuytmans van Hasselt, G. Dregge, H. Elinck en A. Gijsselinck.

Ds. van Wingen won ook ditmaal den strijd nog door den machtigen steun, dien hij in den Bisschop van Londen vond. Noch de meetings, noch de adressen van gemeenteleden, noch de onverzettelijkheid der Diakenen kon baten; want dit wist het consistorie wel: geen Bisschop der Anglikaansche kerk kon het »Tuygebruiken», gelijk men het noemde,

voor indifferent verklaren. Van Wingen werd dus in het gelijk gesteld; op hoog gezag het nemen van Doopgetuigen verplicht verklaard, en de oppositie der gemeente in een streng Bisschoppelijk mandaat ten ernstigste gegispt.

Toch bracht juist die zegepraal den val van de partij-*Van Wingen* te weeg. Immers, nu eenmaal de Bisschop vonnis sprak, moest het wel tot een aanvulling van het Consistorie komen. Wel werden zij, die eenmaal zitting hadden, nog voor hun leven daarin bevestigd, maar toch de benoeming van nieuwe ouderlingen was nu niet meer tegen te houden, en werd dan ook bij Bisschoppelijk decreet van 22 Juli 1565 gelast.

Was reeds hierdoor de eenheid van het Consistorie en dus zijn kracht gebroken, nog ernstiger werd de positie der partij-*Van Wingen* bedreigd, toen in 1566 en 1567 zich vluchtelingen bij de gemeente voegden, die of aan de beeldstormerij zelve deelgenomen of althans door de gisting dezer felle beweging hun kalnte van ziel verloren hadden. Van zelf toch werd hierdoor een nieuwe strijdvraag in de gemeente geworpen: die over de »*autoriteit der overheid*." De partij-*Van Wingen* keurde den Beeldstorm strengelijk af. Het Collegie van Diakenen trok voor de Beeldstormers partij, en bij gelijke verhouding der partijen dook dus de vroegere, pas beslechte, worsteling thans in nog veel ernstiger vorm op, om ten uiterste noodlottig voor de oude Consistoriepartij te eindigen; te meer daar de heer F. Marguinas, zich bij het keeren van het geluk, zelf tegen zijn oude bondgenooten keerde.

Ds. van Wingen toch had zich vergist in de houding van den Londenschen Bisschop. Wel was deze uit den aard der zaak voor de gestrengere »*autoriteit der overheid*", maar politieke beweegredenen weerhielden hem, openlijk partij te kiezen tegen de beweging in de Nederlanden, die zijn vorstelijke gebiedster, Koningin Elisabeth, niet zonder heimelijke vreugde gadesloeg.

Zonder dat dit nog nauwkeurig uit de voorhanden stukken blijkt, schijnt toch met genoegzame zekerheid gegist te mogen worden, dat de Bisschop zich uit deze moeilijkheid redde, door aan den eisch tot herstelling van het Coetus (Synode der drie ballingkerken te Londen) toe te geven en de beslissing in deze zaak op te dragen aan het Fransche Consistorie.

In Augustus 1569 werd deze decisie gegeven, en hoewel het gemis aan kennis van wat in 1568 voorviel, ons omtrent hetgeen aan deze decisie vooraf ging in het onzekere laat, en ook deze decisie zelve nog niet gevonden wierd, blijkt toch zooveel, dat de partij-*Van Wingen* hierbij geheel in het ongelijk gesteld wierd; wat haar te dieper moest grieven, daar juist haar vroegere deelgenoot Marguinas deze decisie had uitgelokt.

De meesten der vroegere ouderlingen zagen zich thans genoopt zich terug te trekken. Het nieuwe, en verreweg het grootste bestanddeel

der gemeente, de oude diaken-partij dus, zag zich thans tot de bediening geroepen. Slechts twee ouderlingen en de twee predikanten Ds. Van Wingen en Ds. Barth. Willemsen behielden hun betrekking, maar ook deze ontvingen twee collega's van gansch anderen geest naast zich door de beroeping van Ds. Jorissen van den Bosch (Georg Vibotius) en Ds. Octavius Selnavus, die door hun radicaal den invloed der beide andere predikanten neutraliseerden.

Zoo vinden we dus in den aanvang van 1570 den Kerkeraad der Gemeente aldus saamgesteld:

Vier Predikanten: de HH.

Ds. van Wingen	}	van de
Ds. B. Willemsen		oude partij.
Ds. Jorissen van den Bosch	}	nieuw
Ds. Oct. Selnavus		benoemen.

Twaalf Ouderlingen: de H.H.

Mr. J. de Rademakere.
 Mr. G. Janssen.
 L. van Reene (van Peene).
 L. de Heerde.
 Th. Soen.
 G. Doremale.
 Ph. Garcie.
 P. de Bert.
 H. Elinck.
 J. de Koning.
 J. Hein.
 H. Fremault.

en *Veertien Diakenen*: de H.H.

Mr. M. Verhomme.
 P. Bauders.
 M. van As.
 G. Verhiele.
 R. Hendriks.
 C. Joost.
 F. Clercq.
 W. Togghe (Fogghe).
 J. Davelu.
 G. de Beste.
 R. Pastor.
 W. v. d. Boogaerde.
 J. Cubus.
 G. Huereblock.

Buiten de twee oudste predikanten had dus niet één der hoofden van de oude partij zitting in hun midden. Het was thans een gemeente van vluchtelingen uit het *tweede* tijdperk, en bovenal een gemeente waarin het nationaal besef te sterk sprak, om ook maar een stroospier in hun Kerkinrichting voor den invloed der Anglicaansche Kerk te wijken. Toch was de oude partij, vooral door de twee oudste predikanten, nog machtig genoeg, om de rustige ontwikkeling van het gemeenteleven in den nieuwen zin te belemmeren. De geschiedenis der gemeente in 1570 zal ons dan ook toonen, hoe hardnekkig ze den strijd hebben volgehouden, waarbij ons tevens blijken zal, dat van nu af zich onder de tegenstanders van het Consistorie, vooral lieten gelden, de H.H. Mr. J. Enghelram, C. Dottignies, Mr. J. Saal, P. Carpentier, G. Artijs, J. Lamoot en J. Clercx, waarbij als opposant tegen het Consistorie, edoch uit geheel andere oorzaak, nog Fr. Marguinas te voegen is, die zich later van de oude partij had afgescheiden, maar zonder ooit het vertrouwen der verjongde gemeente te kunnen winnen.

Eer we echter tot dezen hoogst interessanten strijd komen dient de toestand der gemeente zelve, voor zoover de gegevens reiken, in vluchtige trekken geschetst.

Over het zielental der gemeente hebben we geen officiële opgaven. Alleen weten we, dat een officiële telling op last van Koningin Elisabeth in 1566 gehouden, en die door Strype ons bewaard is, een geheel van 310 hoofden van huisgezinnen aanwijst. Destijds kan de gemeente dus een zielental van omtrent 1500 belooopen hebben.

Hoe sterk intusschen de gemeente reeds in 1570 door aankomst van nieuwe vluchtelingen was uitgebreid, kunnen we bij benadering zien uit het aantal huwelijken, dat van 15 Maart 1570—15 Maart 1571 (naar Engelsche tijdrekening) in de gemeente gesloten werd. Dit aantal bedraagt ruim *vijftig*. Passen we hierop nu de gewone verhouding van $\frac{1}{8}$ p.c. der bevolking 'sjaars toe, dan moet het zielental der gemeente dat jaar reeds tot 6000 geklommen zijn; een uitbreiding waarvoor ook de verdubbeling der predikantsplaatsen een indirect bewijs geeft.

Voor zoover blijkt bezat deze gemeente slechts het ééne bedehuis in Austrinfriars, vlak bij de beurs. Het lokaal waar de Kerkeraad vergaderde was aan de Kerk verbonden, even als het Kosterhuis. In de Kerk zelve waren reeds destijds afzonderlijke banken voor hen die in de gemeente met eere bekleed waren. Er werd des Zondags driemaal en minstens eenmaal in de week dienst gedaan. Des Zondags was het gewone predikatie, in de week een dus genaamde *Prophetie*. Het recht tot spreken in deze Prophetiën was vroeger geheel vrij, maar werd in den loop dezes jaars eerst door Kerkeradsbesluit tot enkelen beperkt en den

8sten Februari 1571 zelfs geheel teruggenomen. Van toen af werd de *Prophetie* een gewone godsdienstoefening.

Gelijk we zagen werd de gemeente bediend door *vier* predikanten, *twaalf* ouderlingen en *veertien* diakenen. Bovendien waren aan de gemeente verbonden twee schoolmeesters, Jan Cubus en P. Pietersen, Arent de Brune was koster der Kerk, en om de groote pest, die vooral ook in 1570 te Londen woedde, werden voortdurend twee »Sieckenvisiteerders» aangesteld. In het begin van 1570 vinden we den Heer A. Stuer als zoodanig vermeld, die den 9den November werd afgezet. In zijn plaats werden benoemd de H.H. G. Schoonhaven en M. de Cuypere, die echter in September reeds beiden aan de pest bezweken waren. Toen koos men de H.H. A. anssen en J. Huusman, en later P. de Bert. Nevens deze krankbezoekers waren ook de predikanten met deze gevaarlijke taak belast. Alleen van Ds. Van Wingen wordt gemeld, dat hij weigerde aan deze verplichting te voldoen.

Een afzonderlijke kerkvoogdij had de gemeente niet. Predikanten en Ouderlingen voerden het beheer. Uit deze kerkkas werd jaarlijks £ 30, dus f 360, aan elken predikant, £ 4 of f 48, aan den koster, en 12 shillings of f 7.20 's weeks aan de »Sieckevisiteerders», uitbetaald. Voor huishuur der predikanten werd £ 6 of f 72 's jaars vergoed. Ook de psalmboeken werden voor rekening van den Kerkeraad gedrukt en verkocht door tusschenkomst van den »Sangmeester». Zijn depôt had een koopwaarde van £ 90 of f 1080.

De kas der kerk was dikwijls in verlegenheid, vooral door de zorg voor de buitengemeenten, maar toch vond men de fondsen in eigen boezem. Aan staatssubsidie werd niet gedacht. Meest nam men in nood zijn toevlucht tot leenen van de Diakonie, die hierin echter zeer moeilijk bewilligde. Offerbussen voor de Kerk op de nachtmalstafel hielden slechts een oogenblik stand, en het eenig middel om op meer afdoende wijze in de behoefte der kas te voorzien, vond men ten slotte in een driemaandelijksche collecte die ten behoeve der Kerk aan de huizen der gemeenteleden gehouden werd. De gemeente was hiertoe in wijken ingedeeld. De Diakenen belastten zich met de inzameling.

In den kerkeraad voerde een der predikanten het voorzitterschap. Het scribaat was aan een ouderling, den heer Fremault, toevertrouwd. De vergaderingen werden in den regel tweemaal 's weeks en wel des Zondags en des Donderdags gehouden. De werkzaamheden hoopten zich echter vaak in die mate op, dat soms in dezelfde week op Zondag, Maandag, Donderdag, Vrijdag en Zaterdag de kerkeraad werd saamgeroepen. Den 20 November 1569 werd een eerste grond gelegd voor een reglement van orde. Onder meer werd toen het houden van notulen nauwkeurig geregeld. Aanleiding hiertoe was de jammerlijke houding van Ds. Van Wingen, die, toen zijn partij de neêrlaag leed, het oude notulenboek wegstal en

weigerde terug te geven. Hij bracht den nieuwen kerkeraad daardoor in bittere verlegenheid, en ons niet minder, wien hij daardoor de speciale kennis van de vroegere geschiedenis der gemeente onttrokken heeft. Reeds daardoor is zijn naam voor altijd gebrandmerkt.

De Diakenen vormden een afzonderlijk collegie maar dat toch telkens in den Kerkeraad tusschen beiden trad als repraesentant der gemeente. Bij gewichtige kwestien, ook al betroffen ze de diakoniekas niet, stemden ze meê. Gedurig poogden ze hun invloed in dit opzicht uit te breiden, en herhaaldelijk gaven ze daarbij blijk van een tact en prudentie, die de handhaving van het recht der gemeente ten goede kwam en in veerkrachtigen zin verzoenend werkte.

Wil men een proeve van *instructie* door den Kerkeraad uitgevaardigd, zie hier dan »de *instructie voor den Koster*:"

„De Consistorie heeft Arnolfo de Brune, kostere, belast de navolgende punten:

1. dat hy alle predicatedaeghe ende consistoriedaeghe de clocke behoorlick stellen sonde naer de clocke van de Buersse.

2. in alle predication hem te houdene achter den prediestoel en alle geruchten van honden oft kinderen zien te stillene.

3. dat hy alle consistoriedaeghe hem in de kereke vinde, toezienende dat er niemant omtrent de consistorie en horcke (zich verschuile), ende daer blyvende zo langhe als die van de consistorie daer zijn.

4. dat hy gheen water en brenghe an den prediestoel om te doopen, tenzij dat hy van den minister oft een van de onderlinghen daartoe 't woord hebbe.

5. de bancken in goede ordene altyt stellen ende de kercken vaeghen, so hy tot noch toe ghedaen heeft."

Van den omvang der werkzaamheden van het Consistorie zal men zich een denkbeeld kunnen vormen, zoo men weet, dat buiten hetgeen thans voor rekening van een Kerkeraad ligt, ook de geheele Maatschappelijke verzorging der Hollandsche Kolonie te Londen aan het Consistorie was opgedragen.

Behalve het houden van den burgerlijken stand, gelijk wij dit noemen zouden, d. i. van doop en sterfte en verhuisregisters, behoorde hiertoe:

Allereerst *het sluiten der huwelijken*: een taak van ontzachlijken omvang in een gemeente, die uit alle oorden van Zuid- en Noord Nederland was saamgevloeid en waarin dus de mogelijkheid schier ontbrak, om te constateeren, of een der personen die huwen wilden niet reeds getrouwd was, en vooral om te midden der troublen het vereischte consent der ouders te verkrijgen. Bewondering inderdaad verdient de volhardende trouw waarmede zij, niettegenstaande die schier onoverkomelijke bezwaren, aan de ordeningen Gods vasthielden. Een enkel huwelijk hield hen soms maanden lang op. Ze hadden het bitterste misnoegen te

verduren van de personen, die ze voorloopig afwezen. Maar toch ze wilden geen huwelijk sluiten, zoolang niet aan den eisch van Gods gebod voldaan was. Een enkele proeve stelle dit in het licht.

Zekere P. de Brune wilde huwen, maar na de eerste afkondiging werd het bezwaar ingebracht, dat te Ghendt een ander meisje zou zijn, waaraan hij belofte van trouw gegeven had. Hij ontkende dit en beweerde dat het publiek oneerbaar gedrag van bedoeld meisje verbood aan haar verklaring eenig geloof te hechten. Men zou zeggen: bij het trage postwezen van dien tijd, bij de moeilijkheid om uit het onrustige Vlaanderen bericht te krijgen, had men over zulk een aanklacht kunnen heenstappen. Maar neen, de Kerkeraad geeft hem ten antwoord: 1°. dat hij door zijn vrienden te Gent een notarieele acte doe opmaken, waaruit blijkt, dat bedoeld meisje een publieke vrouw is; 2°. dat hij comparee voor een Notaris te Londen, en getuige, dat hij huwen wil, maar dat een meisje te Gent trouwbelofte op hem pretendeert. 3°. dat hij verklare van de wettige overheid beslissing in deze te willen aannemen, hetzij van den Bisschop van Londen, of van den Hollandschen Kerkeraad. 4°. dat de Notaris dit meisje daarvan kennis geve, met eisch, om binnen drie maanden te verklaren, of zij bij haar pretentie volhardt, zullende de Brune bij stilzwijgen harerzijds zich van alle prententie op zijn persoon ontslagen achten. Van deze acten moesten instrumenten in duplo worden opgemaakt, om aan gemeld meisje te worden toegezonden.

Nog belangwekkender waren de huwelijksaanvragen van Grameye en Arnoult de Keyzere.

Jacques Grameye was herbergier te Antwerpen geweest, maar had uit balloorigheid over het onzedelijk gedrag zijner vrouw, dienst genomen in het leger van Brederode te Vianen. In 1568 moest hij het land ruimen en vestigde zich te Londen. Daar kwam hij in aanraking met een hollandsch meisje, en, wijl hij wist, hoe scherp het Hollandsche Consistorie toezag, ontdook hij het toezicht van den Kerkeraad door in een Engelsche parochie-kerk met haar te trouwen. Zoo kwam dit het Consistorie niet ter oore, of Grameye werd voor zijn vierschaar geciteerd onder de driedubbele aanklacht, 1°. dat hij zonder wettig van zijn eerste vrouw gescheiden te zijn, een andere getrouwd had, 2°. dat hij zich aan de jurisdictie der kerk onttrokken, en 3°. den Engelschen predikant bedrogen had. Grameye voerde tot zijn verontschuldiging aan, dat zijn eerste vrouw feitelijk in hoererij geleefd had, en dat hij buiten machte was geweest, wettig van haar te scheiden, daar zij Roomsch was, en hij niet voor den Roomschen Priester komen wilde. Het Consistorie nam hier geen genoegen mée, censuurde hem voorloopig en beval hem zijn beweren door bewijzen te staven. Grameye voldeed hieraan, en zoo werd door hem een notariële acte overgelegd en tevens een drietal getuigen voor het Consistorie ondervraagd.

De eerste, Cornelis Pauwelis, declareerde, dat hij Grameye te Antwerpen langen tijd had gekend. Zijn vrouw ontving openlijk te zijnen huize publieke deerns en dekte dit door haar radicaal van vroedvrouw. Zelve stond zij als een zeer zedeloos persoon bekend. Na Gramey's vertrek had ze publiek met een ander man geleefd, »daarmede ze te voren beclapt was geweest.”

De tweede, Govaert van Steenemuelen, had jaren lang te Antwerpen naast Grameye gewoond. Ook hem was het zedeloos gedrag van diens vrouw bekend. Hij wist zelfs dat Grameye in zijn eigen huis, door een barbier, die met zijn vrouw boeleerde, was gewond. Grameye was hem steeds goed bevallen. Hij was een »lustig man.”

Hans van Munichhausen eindelijk, een Duitscher uit Weenen, had tien jaren te Antwerpen met Grameye »geconverseerd”. Ook hij achtte vrouw Grameye's zedeloosheid overtuigend bewezen. Na Grameye's vertrek had hij haar zelf ten huize van den Barbier gevonden, die voorgaf, dat ze zijn vrouw was geworden, sinds Grameye's voorgewende dood.

Door dat hangende deze procedure zijn tweede vrouw stierf, had de zaak geen voortgang, maar toch werd Grameye verplicht openlijk boete in de kerk te doen.

Even moeilijk was de zaak van Arnoult de Keyzere. Deze kwam uit Norwich en verklaarde aan het Consistorie, dat hij »als man en vrouw geleefd had” met zekere Eijken van Eijkendale, die diende bij de weduwe waar hij thuis lag. Sints was die weduwe gestorven. Hij wenschte daarom thans met dit meisje te trouwen, en »zijn kint gedoopt te hebbene.” De Kerkeraad schreef daarop naar Norwich en ontving bericht, dat Eijken reeds getrouwd was met een man die te 's Hertogenbosch bij zijn moeder woonde. Hierover ondervraagd, verklaarde Eijken, dat zij in 1564 te 's Bosch getrouwd was met zekeren Marcelis, die haar echter in den »couden winter” had verlaten en om werk naar Brussel was gegaan. Zij trok toen naar Maestricht en ontving daar een brief van Marcells' broeder, dat haar man zeer ernstig ziek lag. Op dit gerucht spoedde zij zich ijlings naar Brussel, maar vond in het logement zijn kamer leeg en Marcelis reeds begraven. Later heeft zij aan Willem Caekelaars, die van Norwich naar Brussel ging, nog gevraagd, onderzoek naar Marcelis dood te doen. Van deze had zij uit Brussel bericht ontvangen dat Marcelis werkelijk overleden was. Die brief was in handen van Jan Crelis te Londen, en gelezen door Aert de Spelmaker en Coenraet Frederichs.

Hier scheen bedrog onder te loopen, want later gaf zij voor, dat Marcelis niet te Brussel in een logement, maar te Dordt in een kleermakerswinkel gestorven was. Het Consistorie weigerde daarom tot de afkondiging van hun huwelijk over te gaan, verklaarde hen openlijk voor »levende in hoererie”, en rustte niet eer de Keyzere zelf naar

Brabrant trok, om het sterfbewijs van Marcelis op legale wijze te verkrijgen.

Als curiosum voegen we hier nog bij, dat ook een der Predikanten, Ds. Barthold Willemsen dat jaer gehuwd is. Zijn bruid was Catherine Lessens, een ballinge, »die door haer ghetijdghen ouderdom van 33 jaar haerselfs was." De twee Diakenen W. Togghe en W. van den Boogaerde traden hierbij als getuigen op, die, bij ontstentenis van familieleden der Bruid, »attesteerden van de goede conservatie ende eerbaerheit van de voornoemde dochter."

Voorts rustte op den Kerkeraad de geheele rechtspleging ook in civiele zaken. Zoo slechts beide partijen verklaarden zich vrijwillig aan de beslissing des Kerkeraads te onderwerpen, moest hij alle klachten aannemen. Alle Beurgeschillen, klachten over wanbetaling, twijfel over testamentaire beschikking en wat dies meer zij, verschenen voor zijn vierschaar.

Evenzoo was de Kerkeraad de tusschenpersoon tusschen Hare Koninklijke Majesteit en de Hollandsche Kolonie. Publicatiën over blokkade, verbod van handel enz., gingen door zijn intermediair.

Hiervan vinden we in den loop van dit jaar het bewijs in een brief, die op last der Engelsche regeering in de Hollandsche Kerk van den predikstoel werd afgekondigd. »De summa daarvan was, dat een yder persoon, bij Hare Majesteit ghevrijdt van religienhalfven, hem verdragen zoude, op wissel te maeken in de lande der Coninckrijcken van Spaegnien, oock elders bij haer partenaers vrienden facture af te doene, gedurende den troublen, eenig goedt te coopene ofte andersins te traffiqueeren, op peyne dat de guene, contrarie doende, ghehouden zullen wezen als andere subjecten van den voorseyden Coninck, zonder faveur of verdrach."

Evenmin mocht de Kerkeraad zich om des gewetens wil onttrekken, aan de onophoudelijke aanvragen om advies en hulp die van de *overige Hollandsche gemeenten in Engeland*, als te Norwich, Sandwich, Canterbury enz., tot hem kwamen.

De hierdoor veroorzaakte beslommering was zelfs zoo veelomvattend, dat de meeste buitengemeenten te Londen door een afzonderlijken Commissaris gerepresenteerd waren. Zoo was Ds. van Dichtere Commissaris voor York, Ghelain Stoffels voor Yarmouth en de Diaken G. van der Hiele voor Sandwich. Vooral de gemeente van Yarmouth had dit jaar hulp noodig, daar zij den 1 December 1569 van de stedelijke overheid bevel had ontvangen, om binnen vijf weken de stad en haar rechtsgebied te verlaten.

Niet minder had de Kerkeraad van Londen, met die van Emden en

Frankfort, de *kerkelijke beweging* zoo binnen als buiten de grenzen des vaderlands te leiden, waarbij twee jaren later al verder nog kwam de de finantiële en politieke ondersteuning van den opstand tegen Spanje.

Bij dit alles oefende de Kerkeraad strenge *zedelijke discipline* uit over alle leden der gemeente. Geen geval van laster, oneenigheid, dronkenschap of onkuischheid kwam in de gemeente voor, of de Kerkeraad moest handelend optreden, om recht te spreken tusschen man en vrouw, heeren en dienstboden, kooper en verkooper, enz. Bij het bespreken van den zedelijken toestand der gemeente zal ons dit in bijzonderheden blijken.

We voegen hier nog bij, dat de Kerkeraad voortdurend te *deputeeren* had naar het Coetus, gelijk men de Synode noemde, en dus voor een derde deel ook met de behandeling van alle rechtszaken ter tweeder instantie belast was; waarbij ten laatste nog kwam de *zorg voor de weezen* der gemeente, de zorg voor het *schoolwezen*, het toezicht op de *drukwerken*, enz. Rekent men dit alles saam, dan zal men zich met ons verbazen, dat zulk een allesomvattende taak door deze dertig mannen met zooveel naauwgezetheid des gewetens werd volbracht.

De *weezen der gemeente* werden op last van den Kerkeraad door de Diakenen bij leden der gemeente uitbesteed. Blijkens de akten van dit jaar schijnt dit echter zeer zelden te zijn voorgekomen, daar de leden der gemeente in den regel deze taak zelven op zich namen. Ook dan echter voerde de Diakonie voorgedij over de weezen en werd daardoor telkens in geschillen over hun verzorging en eventueel hun toekomstige erfenissen betrokken.

De scholen waren vrij en geheel in de discretie der ouders gelaten. Ze waren van tweeërlei aard: óf gewone scholen voor lager onderwijs, óf scholen, waarin men ook Fransch en Latijn leerde. Van de laatste soort worden er twee vermeld, die echter ook voor het lager onderwijs openstonden, de scholen van den Diaken J. Cubus en van S. Pietersse. De laatste was tevens kostschool. Onder anderen lag het kind van den heer R. Steven bij hem thuis. De vrouw van Mr. Pieterssen scheen nog al ruw met haar kinderen om te gaan, blijkens een klacht van den heer Steven, die met getuigen bewezen werd, dat de schoolhouderesse het kind van Steven »gesteeken had in een hemer coudt water, metten eers ende voeten, ende daarnaar gegeven had een oorbant (klap) of twee.” Ieder betaalde op school. Die zelf niet had, ontving hulp van de diaconie. Van den predikstoel werden de ouders telkens aangemaand, vooral toch hun kinderen ter school te zenden. Vooral de school van Mr. J. Cubus prees men als zeer deugdelijk en goedkoop. Als hygienische maatregel moest Mr. Cubus zijn betrekking van »Sieckevisiteerder” neerleggen, wilde bij met zijn school voortgaan.

De drukpers was aan de censuur van den kerkeraad onderworpen.

Zoo lezen we, dat het consistorie »geadvertteert wesende, dat de bouck-vercoopers zeker boucken ter vente stelden, die schadelicke leerringhen inhielden, als van S. Francq, Heindrick Niclaesen en anderen, hen ontboden en gewaerschuwt heeft, zich te vermijden van zulex meer te doene, zoowel om 't pericle te eviteeren van de hoeverheit, als om de consciëntiën ende 't gheloove der zwacken broederen niet te verstooren." Een verzoek van den Boekverkooper Seb. Pietersen, om aan de kerkdeur te verkoopen, werd naar het Londensche Stadsbestuur verwezen. De kerkelijke boekdrukker was de bekende John Day, of »Jan d'Anprenter", gelijk men hem te Londen noemde.

De verkiezing der Kerkeraadsleden was door de ongelukkige bemoeiing der oude partij geheel aan de gemeente onttrokken. à Lasco had aan de gemeente het recht van voordracht, den Kerkeraad het recht van benoeming gegeven. Thans werd ook het gros door den Kerkeraad gemaakt. Voor de verkiezing van zes Ouderlingen in April 1571 werden 34 personen op de groslijst gebracht. Van Wingen plaatste er ook de namen zijner vrienden op, maar met uitzondering van den Heer W. Rowke werden alleen besliste aanhangers der nieuwe partij gekozen. Gedurig gingen uit de gemeente nog stemmen op, om het oude recht terug te eischen, maar Ds. van Wingen had met behulp van den Bisschop de coöptatie zóó deugdelijk vastgemaakt, dat alle bestrijding der nieuwe verkiezingswijs doelloos bleek.

Boven den Kerkeraad stond »*de Raad der Drie Kerken*" het *Coetus*, ook wel »de Synode" genoemd. Later kregen hierin ook afgevaardigden van de Buitengemeenten te Norwich, Canterbury, Canvis-Island enz., zitting; doch in 1570 bestond dat *Coetus* nog uitsluitend uit de leden van den Hollandschen, Franschen en Italiaanschen Kerkeraad te Londen. Van de beslissing door het *Coetus* genomen kon dan weer geappelleerd worden op den Bisschop van Londen, die in den regel de beslissing in zake de balling-gemeenten opdroeg aan zijn Kanselier en twee Scheidsrechters, uit de voornaamste Theologen gekozen. Onder deze arbiters komt onder anderen voor de heer W. Feuguraeus, de bekende eerste professor in de Theologie aan de Leidsche Hoogeschool.

Op zich zelf kon deze regeling dus tot een ordelijke behandeling van zaken leiden. Toch was men slechts hoogst zelden zoo gelukkig, om een proces achtereenvolgens deze drie stadiën te doen doorloopen. Dit kwam door het recht dat de Bisschop zich had voorbehouden, om, keurde hij dit noodig, »*empêchement* op te leggen." Geheel wilkeurig kon hij daardoor de verdere behandeling eener zaak voor het Consistorie en het *Coetus* stuiten, om die zelf ter eerster instantie te beoordeelen. Het spreekt van zelf, dat de opposanten tegen het ministerie, diensvolgens protesteerden tegen het »jock hun door het *Coetus* opgehelegt" en bij elk geschil den Bisschop zagen te bewegen, om van dit recht

gebruik te maken; en niet een der minst pijnlijkste ervaringen was het voor den Kerkeraad, om, als na schier bovenmenschenlijke inspanning een procedure eindelijk rijp was ter beslissing, plotseling een brief van den Bisschop te ontvangen, waaruit bleek dat het de beklagden gelukt was, zich aan de jurisdictie van den Kerkeraad te onttrekken. Men noemde deze brieven »letteren van inhibitie.”

Gelijk men weet was de gemeente twintig jaren vroeger geheel door à Lasco en Microon georganiseerd. De door hen voorgeschreven verordeningen golden dan ook nu nog in naam. Gaandeweg was men intusschen tot een praktijk gekomen, die min of meer van deze kerkorde afweek. D^s. van Wingen had hiertoe bij de wederoprichting der gemeente zelf den eersten stoot gegeven, en het lag in den aard der verhoudingen, dat de nieuwe partij verre van tot à Lasco terug te keeren, veeleer geneigd moest zijn, zich steeds meer naar het model der Kruisgemeenten te conformeren.

Immert er waren in de oude kerkordening tegen den zin van à Lasco nog steeds enkele clericalistische elementen overgebleven. Dit moest de mannen onzer Kruisgemeenten wel tegen de borst zijn, trotsch en fier als ze zich steeds betoonden op hun heerlijk beginsel van »*autonomie der gemeenten*.” De »dominocratie” die reeds toen zacht in te sluipen vond in de mannen uit dien tijd nog onverzoenlijke tegenstanders. Dapper en vrij zetten ze hun predikanten terecht, zoo dikwijls het hun doel bleek over de kudde te heerschen. Een enkel maal ging men hierin zelfs zoover, dat het openlijk in den kerkeraad gezegd werd: »dat de kercke beter ghesloten ware dan open, zo langhe daer sodane dienaers waren”, en men Ds. van Wingen eens dorst toevoegen: »Ghi zyt uyet werdig uwen voet op den stoel te stellen”. Bovendien toonen de kerkeradsacten van dit jaar gedurig, dat ook de ouderlingen en diakenen uitnemend hun plicht verstonden, om in den geest der ballingen voor de rechten der gemeente tegen hoogere willekeur en heerschzucht te waken. Zoo als het in de Kruisgemeente was geweest, zoo ook wilden ze het in de kerk te Londen hebben, en ze rustten niet eer dit doel (behoudens de autoriteit van den Bisschop, waar men als ballingen niet tegen strijden kon,) door gestadige verandering der kerkinrichting volkomen was bereikt. Maar van daar dan ook dat de partij-*Van Wingen*, die zelve in afwijking van à Lasco was voorgegaan, thans uit zucht naar zelfbehoud tegen die veranderingen in verzet kwam, om aan het gezag van à Lasco's en Microon's naam een steun te meer voor haar oppositie te ontleenen. Gedurig moest het Consistorie dan ook het verwijt hooren, dat het de oude kerkorde niet naleefde; een gekibbel dat eerst voor goed een einde nam, toen de kerkeraad later de kerkorde, gelijk die in de practijk gold, te boek stelde en achter de Psalmberijming uitgaf. Gelijk we reeds vroeger zagen, openbaarde zich dit verschil vooral bij de verkiezing van kerke-

raadsleden, we voegen er thans bij dat ook de kerkelijke tucht dit verschil telkens op nieuw deed uitkomen, en dat het zijn toppunt bereikte toen de kerkeraad in Februari 1571 het besluit nam, om de Psalmen van Utenhoven door de Berijming van Datheen te vervangen.

In dit laatste besluit moest natuurlijk de tegenstelling tusschen de oude en de nieuwe partij in de gemeente het scherpst uitkomen. Utenhoven was de geleerde en geliefde Ouderling en een der Stichters van de gemeente geweest. Vijftien jaren lang was zijn Berijming gezongen in de kerk en gelezen in de huisgezinnen. De oude gemeente had haar lief. Maar juist wat haar bij het oude bestanddeel der gemeente aanbeval, moest tegen haar pleiten in de schatting der nieuw-aangekomen vluchtelingen, d. w. z. in het oog van het overgrootste deel der gemeente. Die ballingen hadden in Vlaanderen en Holland de Psalmen van Datheen gezongen. Ze waren aan de melodiën van Goudimel gewend. De woorden van Datheen waren hun ten strijdzang tegen hun beulen geweest. Datheen was de volksman, die hun het woord huns harten had gesproken, en het kon dus niet anders, of het moest hun een onverdragelijke kwelling zijn, in de kerk van Austinfriars altijd die vreemde Psalmen te moeten hooren, en de geliefde Psalmen van Datheen te moeten smoooren op de lippen. Vandaar dat het nieuwe Consistorie telkens gesmeekt en gedrongen werd aan dezen misstand een einde te maken en eenvoudig bij kerkeradsbesluit Datheen's Psalmen in te voeren. Natuurlijk was de kerkeraad, met uitzondering van Ds. van Wingen, op de hand der klagers, en dit te meer, daar de Utenhovensche Psalmen, voor kerkeradsrekening gedrukt, volstrekt geen aftrek vonden, en dus de baten, die de verkoop van kerkboeken moest opleveren, geheel uitbleef.

Het Consistorie ging er eindelijk den 8sten Februari 1571 toe over. Men nam dit besluit op grond dezer vijf consideranten: »1°. De groote begeerte van overlanck van meest de gantsche ghemeente. 2°. dat de Psalmen Datheni in beter en bequamer Nederlantsche sprake staen. 3°. dat se accorderen in de wijze mette Fransche Psalmen. 4°. Dat se in alle ghemeenten hier en over see, uutghenomen te Londen en de Sandwichs gebruikt sijn. 5°. Dat men ongetwijffeld dese, en niet de ghene Utenhovii in onse Vaderlandt overal singhen sal, so de Heere ons daer een openinghe verleent." Dit besluit werd van den kansel afgekondigd en gelegenheid tot oppositie tot den eerstvolgenden Donderdag gegeven. Deze bleef dan ook niet uit. Ten bestemden dage verschenen de leiders der oude partij, de H.H. Dotignies, Clercq, Saal en Lamoit in den Kerkeraad en protesteerden tegen de verandering, op grond: »dat de oude Psalmen door een zoo godsdienstigen man gedicht waren; dat ze niet achterstonden bij die van Datheen; dat de ghemeente daerop gepast is en die vele van buiten gheleert heeft; en dat vele broeders bezwaard zullen zijn, die nieuwe boeken zullen moeten gaan coopen". Ze hadden

er zelfs den Bisschop in betrokken en toezegging ontvangen van zijn steun. Ook Loys Thiery en Marguinas voegden zich hierbij, en wat het droevigst was, ook Ds. van Wingen. In hem vooral was dit af te keuren, daar hij in het Consistorie er vóór gestemd had om de kerkelijke kas te verbeteren De Kerkeraad wist hierop niet beter te doen, dan een vergadering van gemeenteleden saam te roepen, die met overgrootte meerderheid zijn besluit goedkeurde en persoonlijke bijdragen toezei, om de rekening van het drukwerk der oude Psalmen te vereffenen. Slechts voegde het Consistorie ter gemoetkoming aan de oude partij bij zijn definitief besluit deze woorden: »behoudende nochtans den Catechismus Micronii ende de oude Kerkelycke Ordinantien van Jan à Lasco.”

De *discipline* werd streng in de gemeente gehandhaafd, hetzij op directe Citatie van het Consistorie, of op aanklacht van anderen. In het laatste geval, eischte men echter dat de klager eerst langs privaten weg den delinquent vermanen zou, en nam zijn klacht eerst na gebleken mislukking van het pogen tot minlijke schikking aan. Voorkomende zaken werden door Commissiën uit den Kerkeraad onderzocht, en daarna in bijzijn van beide partijen en getuigen voor den vollen Kerkeraad afgedaan. De procedure werd mondeling gevoerd. Eerst liet het Consistorie ook het inleveren van schriftelijke pleidooien toe, maar toen het alras bleek dat zijn personeel voor zoo omslachtige behandeling te kort schoot, nam men het besluit, om voortaan geen schrifturen meer in ontvang te nemen, tenzij de zaak in appel voor het Coetus of den Bisschop moest dienen. Als regel bij deze procedures gold, dat men ieder lid der gemeente als een broeder en geloovige bleef beschouwen, tot het tegendeel rechtens gebleken was. Bleek de schuld, dan eischte men herstelling, in privaten kring en voor het Consistorie, zoo de zaak geheim was gebleven, — openlijk daarentegen in de kerk, zoo de schuld ruchtbaar was geworden. De schuldige moest daartoe te bestender ure in de kerk komen, zijn schuldbelijdenis van den predikstoel hooren aflezen en die openlijk met zijn jawoord bevestigen. Was het twijfelachtig of de zaak al dan niet ruchtbaar was, of bleek de schuld zelve beneden de aanklacht te blijven, dan sloeg men een middenweg in en las de schuldbelijdenis zonder naam af, alleen ter waarschuwing voor de gemeente.

Tot voorbeeld van het eerste strekke de afkondiging, waartoe den 19 Januari 1570 werd besloten,

»dat Marinus de Cuipere bekendt voor God ende zijnder ghemeinte, dat hij hem mesgrepen heeft met 't onderteekenen eener schriften, waardoor een zeker persoon oorzaak ghenomen heeft zijn huisvrouw te verlaten ende een ander onbehoorlick te trouwene. Bekendt oock, dat hij een privaet persoon synde metten voorseyden doen in een publicq ambt ghetreden is, twelcke hem niet toe en stondt. Dat hem dit van harte leedt es; betuycht mits deze enz.”

Tot proeve van de anonyme afkondiging diene het besluit over de Huisvrouw van Jacques Wittewrongle op 21 Maart 1570, om op den eerstvolgenden Zondag »der ghemeinte aen te gheven, dat daer es eene sustere der ghemeinte, die binnen hueren huuse de palen der eerbaerheit te buiten gegaen heeft, zulckx dat vele personen, daerduere vererghert, suspitie ghenommen hebben ende gheruchte gemaect van meerder zake, dan met neerstich ondersouck waerachtig es bevonden, van welcke lichtveerdige onvoorzichticheit zy, voor Consistorie vermaendt, hare schuldt aldaer ende voor meer anderen, die van de saeke mochten weten, bekend heeft.”

Meestal liep zulk een procedure geregeld af, was aan de eerbaarheid der gemeente bevorderlijk, en leidde niet zelden tot verzoening van partijen, wier geschil voor den burgerlijken rechter niet kon beslist worden. Zoozeer wortelde zelfs het gezag van den Kerkeraad in de conscientie der gemeenteleden, dat niet zelden, gelijk in den loop van dit jaar bij Demetrius, de Moor en Ashe, nog op het sterfbed de eerst geweigerde boetedoening aan het Consistorie volgde. Toch bleef de publieke schuldbelijdenis altijd een pijnlijke straf, waartegen zich soms fel verzet openbaarde. Toen b. v. Hans Stel tot openbare boetedoening wegens begane onkuischheid veroordeeld werd, stooft hij in drift op en riep in de volle vergadering: »Ik beschuldighe u allen ghelyck, dat ghy niet recht doet, dat ghy achterclappers ghelooft. Het gaet hier te wercke ghelyck met de Spaensche inquisitie. Snyt mij af, ghy meughet doen, wilde ghy. Ick en ben van der zinne niet, openbare schultbekenninge te doen.” Wat bij dergelyk verzet het Consistorie bovenal in moeilijkheid bracht, was de inmenging van het stedelyk Bestuur, dat geen geëxcommuniceerden dulden wilde en derhalve tegen de afsnijding van de gemeente opkwam. Zoo melden de Kerkeraadsacten, dat, onder meer, de Sheriff, Mr. Alderman, tusschenbeiden trad ten behoeve van zekeren Govert Poortman, wiens afsnijding door den Kerkeraad dan ook voorloopig werd ingetrokken.

Niet minder scherp dan over de »publieke eerbaerheit”, ging de tucht over de »suyverheit der Leere.” Niemand werd bij de gemeente als lid opgenomen, dan die in de »openbare belijdenisse zich tot de leer der gemeente bekend had.” Bestond er vermoeden van afwijkende overtuiging, dan gelastte het Consistorie een opzettelijke »examinatio de fide.” Vooral op de vele predikanten zonder betrekking, die tijdelijk te Londen vertoefden, zag men strengelyk toe, wyl men vreesde dat er onder hen ook van de Doopersche en andere secten scholen. Zoo werd onder meer Ds. Petrus de Bert voor het Consistorie geciteerd, om gehoord te worden »aengaende de dryvuldicheyt, van de sonderlinghe eighendommen, den »persoone des Vaders toegeschreven, namelic of het beginsel der Scheping aller dynghen, alle 3 de personen of den Vader alleene toecompt.”

Later zal ons nog blijken, hoe door een strijd over de Leer »van de overheid” geheel de gemeente verdeeld werd. Nu wijzen we nog slechts vluchtig op den tegenzin tegen Haemstede’s volgelingen, die zich ook dit jaar openbaarde, en bovenal op het gebeurde met Marten Tay. Deze man, »glaezemakere” van beroep, was in zijn hart een Lutheraan. of »Martinist”, gelijk men ze destijds te Londen noemde. Bij de wederoprichting der gemeente had men hierop zoo streng niet gelet en hem, niettegenstaande zijn openlijke belijdenis van het sacrament in Lutherschen zin, in de gemeente opgenomen. Hij was intusschen van het Avondmaal weggebleven en de zaak scheen dus geen verderen voortgang te hebben, toen in het gezantschapshotel van een der Luthersche vorsten een Martinistische godsdienstoefening geopend werd. Dit hoorende begaf ook onze Tay zich derwaarts, tot groote ergernis van sommige gemeenteleden, wien het nog heugde, hoe zij door den Lutherschen Koning van Denemarken om hun gereformeerde belijdenis in het hart van den winter met vrouw en kinderen in zee waren gezet. Nicolaas Bent en Ackermann dienden dan ook hun beklag bij het Consistorie in, dat zijns ondanks hierdoor in de pijnlijkste ongelegenheid kwam. Tay toch wist ook wat van de geschiedenis en beriep zich op à Lasco en Utenhoven, omtrent wie hem uit Duitschland bericht was, dat deze te Wittenberg of elders »up protestatie metten Martinisten gecommuniceert hadden.” Het Consistorie redde zich uit de moeilijkheid, door met beide handen een nog nader door Tay ingeleverd »punt van excuus” aan te grijpen. Behalve op à Lasco en Utenhoven toch had Tay zich ook op Ds. van Wingen beroepen, en van dezen verklaard, dat hij te Franckfort of elders »tot acte van alliance metten Martinisten bewillicht” had. Dit laatste kon ten stelligste weersproken worden, en zoo bleef de veranderde verhouding tusschen Lutherschen en Gereformeerden sinds het optreden van Joachim Westpal te Hamburg gelukkig buiten het geding. Het behoeft nauwelijks herinnering dat vooral ook elk spoor van papisterij met onverbiddelijke strengheid werd uitgeroeid, zoo dat niet slechts Adam de Kinderen, »die zyn zoon te Antwerpen met coorcappen en oversloppen had laten gaan”, niet slechts »twee personen in Coninginne Marie tijd totter papisterie vervallen,” maar zelfs een meisje, dat in het huis van haar meester een mis had bijgewoond, als een oorzaak des aanstoots voor de gemeente golden.

De Doopsbediening had nog steeds met »Tuughebruuck” plaats. d. w. z. nog steeds waren de ouders verplicht, Doopgetuigen aan te wijzen. In zooverre was men echter in dit opzicht meer toegevend geworden, dat men in den regel ook leden der Engelsche kerk als »Gevaders” toeliet. Opmerkelijk was in den loop dezes jaars de Doop van een zevenjarig kind. Sebastiaan Deurhof vroeg dien Doop voor zijn kind, »op grond dat ’tselve in zyn bevel nyet gheweest is, sichtent dat hy

in de ghemeinte heeft ghesyn". Dit zal wel zoo te verstaan zijn, dat de Dooperschen, tot wie Deurhof vroeger behoord had, dit kind met geweld hadden teruggehouden. Moest deze omstandigheid het Consistorie eensdeels tot toegevendheid stemmen, van de andere zijde eischte toch ook de voorzichtigheid, tegen verkeerde uitlegging van zulk een Doop te waken, weshalve de Kerkeraad besloot, den Doop toe te staan, maar vooraf aan de gemeente bekend te maken: »Dit kindt, dat hier ten Doop brocht wordt, es deur dwalinghe van den Doop eenighen tydt onthouden gheweest, en sichtent dat de vader totte ghemeinte commen es heeft 't kindt in zijn bevelen niet gheweest, om ten Doop te mogen bringhen".

Met betrekking tot het Avondmaal eindelijk wijzen we op deze twee feiten: vooreerst dat de deelneming aan het Avondmaal voor alle leden der kerk verplichtend was, en ten tweede, dat de Kerkeraad, hangende de troubelen over Maguinas, de geheele bediening van het Avondmaal geschorst heeft. Den eersten regel volgde men op grond, dat, wie terug bleef van het Avondmaal, ook als lid der gemeente niet recht stond; en het tweede besluit rustte op de overweging, dat een trouble die niet slechts enkele »personen privatelyck raect, maer de gantse ghemeinte", de mogelijkheid van Avondmaalsbediening aan de gemeente beneemt.

De *zedelijke toestand der gemeente* kan vrij nauwkeurig beoordeeld worden, naar de omstandige processtukken die ons het leven der gemeente in een trouwen spiegel teekenen.

We geven daarom eerst een statistisch overzicht van de onderscheidene procedure's die dit jaar door het Consistorie behandeld zijn. Reeds haar geaardheid zal genoegzaam toonen, dat we hier niet slechts met misdaden in den gewonen zin des woords, maar werkelijk met de krankte-verschijnsels van het zedelijk leven in ruimeren omvang te doen hebben.

In den loop dan van het jaar 1570—71, of om nauwkeuriger te spreken van November 1569 tot Maart 1571, dus in een tijdvak van ruim 16 maanden zijn voor het Consistorie behandeld: *negen* gevallen van ontucht; *vijsftien* van dronkenschap; *vijsf* van losbandigheid; *vier* van vechterij; *drie* van twist en beursgerucht; *twee* van huiselijke oneenigheid; *twee* van laster; *twee* van gestadig verzuim der godsdienstoefeningen; *één* van stoornis bij den eeredienst; *één* van echtscheiding; *twee* van gedwongen huwelijk; *drie* van secreet huwelijk; *één* van speelzucht; *één* van nieuw huwelijk een maand na ontbinding van het vorig door den dood; *één* van valsche getuigenis voor den rechter; *één* van valscheid in geschriften; *één* van kindermishandeling; *één* van testament-geschil; *één* van »vatting weghens schuld" en *één* van bijwoning der paapsche Mis.

Houdt men hierbij in het oog, dat ter reduceering van dit aantal delicten van 16 op 12 maanden, de hoegrootheid der gemeente met één derde vermeerderd, en dus van e. 6000 op c. 8000 zielen moet gebracht worden; let men op het onvermijdelijke kwaad, dat vooral sinds den beeldenstorm, veel ruw gepeupel zich bij de reformatorische beweging had aangesloten; vergeet men niet, dat Engeland ook destijds reeds het toevluchtsoord voor bankroetiers en ontsnapte booswichten was: bovenal, laat men het feit niet buiten rekening dat hieronder een reeks gevallen begrepen zijn, die in onze fatsoenlijke maatschappij zelfs door de publieke opinie oogluikend worden geduld, — dan kan het niet anders of men zal met ons verbaasd staan over den uitnemenden zedelijken toestand, waarin de Hervormde gemeente te Londen zich destijds mocht verheugen. Te sterker nog zal men dit gevoelen, als men rekent met het feit dat, op zeer enkele uitzonderingen na, de gevallen van ontucht, dronkenschap, ongebondenheid en vechterij (te zamen nog slechts 33 in getal) schier uitsluitend voorkomen in die kroegen, drinkhuizen en gemeene buurten, die men thans, liefdeloos genoeg, liefst beschouwt als liggende buiten het gemeenteleven. Ziet men dit niet voorbij, inderdaad, dan wordt men met eerbied voor een gemeente vervuld, die zóó krachtig haar geest heerschen deed, dat ze zelfs in die hollen der onge-rechtigheid met de tucht des Woords dorst optreden, en den diepst gezonkene nog niet te diep gevallen achtte, om ook hem nog tot boete en bekeering te roepen.

We aarzelen dan ook geen oogenblik, juist op grond dezer statistiek, te concludeeren tot een zeer gunstig oordeel over den zedelijken toestand der gemeente en over den heilzamen invloed der kerkelijke tucht. Dit neemt intusschen niet weg, dat de ruwe en vrije vormen, van elke dieper gaande gisting in het leven der volkeren onafscheidelijk, zich op zeer droevige wijze ook in de Londensche gemeente openbaarde.

Eer we echter deze beschuldiging door een enkel feit staven, vooraf nog een woord over den predikant van Wingen. Zijn persoonlijkheid maakt een zeer droevigen indruk. Hij is clericalist in den volsten zin en begrijpt zelfs den eisch niet, dien de gemeente in haar beginsel van autonomie uitspreekt. Zijn stelregel scheen te zijn, dat de gemeente om den predikant, en niet de predikant om de gemeente bestaat. Het geld woog veel bij hem. Elk voorstel tot verbetering der kerkekas heeft in hem een medestander, al gaat het tegen zijn beginsel in. Het feit, dat hij weigerde de pestzieken te bezoeken, geeft van zijn pastoralen ijver kleinen dunk. Zijn heerschzucht kwam jammerlijk uit, toen hij 13 maanden lang weigerde het acteboek van den Kerkeraad ter beschikking van het Consistorie te stellen; en de oprechtheid van zijn karakter moest in zware verdenking komen, toen hij eerst vóór de invoering van Datheen's psalmen adviseerde, en later daartegen protest indiende.

Naarmate echter deze predikantenfiguur ons onaangenamer aandoet, te hooger dunk geeft het ons van het Londensch gemeenteleven, dat men rusteloos tegen dezen leeraar in verzet kwam, hem eens zelfs schorste, en hem zeker niet terug zou hebben genomen, zoo Engeland's gastvrijheid geen bindende verplichting had opgelegd.

Voorzooveel de sociale verhouding betreft, achten we het feit der vermelding waard, dat de Heer G. de Langhe door zijn eigen werkgezellen voor het Consistorie kon worden aangeklaagd van dronkenschap. Te meer, daar zij zelven getuigde, dat dit meer uit zwakheid van hersenen voorkwam, en ook het gebruik van licht bier voor hem bedenkelijk bleek. Let men daarbij op de woorden van het protocol: »dat sy hem somwylen vermaendt hebben ende dat hy zyn faulte hadde bekendt'', dan is die vermaning van de zijde der dienstbaren, en die schuldbelijdenis van de zijde des fabrikants, ons een verblijdend bewijs van den beteren socialen toestand, die door de prediking van Gods Woord en een echt kerkelijk leven geboren wordt.

Hoe licht daarentegen de vrijere levensvorm tot zonde leidde, toont ons het voorbeeld van M. Verhaeghe. Buiten Londen wandelende had hij een getrouwde vrouw ontmoet, en haar uitgenoodigd een »potteke bier'' met hem te gaan drinken. Zij ging mee, en beide werden door de kracht van het bier zoo overweldigd, dat ze huiswaarts keerende samen in een gracht vielen, waar een politieagent ze uithaalde om ze tot schande der gemeente achter de grendels te sluiten.

We voegen hierbij een andere niet minder treurige geschiedenis van vrouw Wittewringle. Haar man was veel van huis, en had, ter bewaking van zijn herberg in zijn afwezigheid, een jongmensch, Celes genaamd, bij zich ingenomen. Dit had allengs tot een te vrijen omgang tusschen dezen en zijn vrouw geleid, en toen vrouw Wittewringle in het kinderbed lag, had zijn zorg voor de kraamvrouw zelfs zulk een vertrouwelijk karakter aangenomen, dat de Kerkeraad zich gedrongen gevoelde de loopende, suspitie van oncerbaren omgang, in zijn vergadering ter sprake te brengen.

De ruwheid van vormen kwam vooral op de Beurs uit, waar de Hollandsche Kooplieden elkaar ontmoetten en elkander dikwijls openlijk de les lazen. »Gaet deure, 'tzijn verraders, die verraders in tland brengen'' duwde P. Lamoit ten aanhoore van het Engelsche volk aan H. Pape toe. Herry Pape van zijn zij riep: »Gaet van ons, men kent u wel.'' Waervoor? vroeg de ander. »Ghy wetet wel, was het antwoord. ik heb't u t'ander tyden wel ghezeght, compt hier, ick sal't u nog eens zegghen, ick hebber beter uyt buyekvet zien commen dan ghy!'' Op de vraag »wat dan, waervoren kendt ghy my, '' luidde het: »Wel ik zal u zegghen, ghy zyt een vyant van alle ware Christelieke religie'' — en toen heette 't weer: »Ik heb met beter vileins gesproken, dan ghy

syf." Rond, maar te ruw en onhebbelijk, en al weten we, dat onder onze zachtere vormen vaak niet minder gal en bitterheid schuilt, toch verblijden we ons, dat er destijds een Consistorie was, om zulke ruwe bitterheden te tuchtigen.

Nog een enkel woord over het Farisaeïsme, te Londen, en we stappen van dit overzicht af.

Onder de vele predikanten zonder betrekking die te Londen verblijf hielden, bevond zich ook Ds. Arn. Stuer. Hij stond in zoo goeden reuke, dat men hem in de dagen van Haemstede zelfs een tijdlang tot Voorganger gekozen had, en toen later de wettig beroepene predikanten weer optraden, meende de kerk een uitmuntende keuze te doen, door Ds. Arn. Stuer als »Siecketrooster voor den pesthuuze" aan te stellen. Die pesthuizen waren echter destijds gevaarlijke plaatsen voor zinlijke huichelaars. De oppassers waren meest menschen van het laatste slag, die den ganschen dag door de bedwelming van het bier het dreigend gevaar zochten af te keeren. Dit gaf tusschen de mannelijke en vrouwelijke oppassers vaak aanleiding tot tooneelen, die niet dan tot schande der menschheid geboekt staan; maar leidde juist hierdoor gelukkigerwijze tot ontdekking van de Stuer's innerlijk bestaan. Het bleek toen dat die brooddronkenheid hem sterker aantrok dan de vertroosting der stervenden. De oogen gingen open, men sloeg op den »Siecketrooster" wat nauwer acht, en nu bleek het al ras, dat hij een persoon van zeer onreine natuur was, die het herderskleed slechts ter bedekking zijner vuige hartstocht had omgehangen. De Farizëer werd ontmaskerd!

Droevig, uiterst droevig, is voorzeker zulk een verschijning, maar ook tegenover dit adderengebroedsel was de Kerkelijke tucht waakzaam. De Stuer werd eerst gecensureerd, later afgezet, en openlijk elk lid der gemeente, vooral de vrouwen en meisjes gewaarschuwd, zich van alle conversatie met dit »schurfte scaep" te wachten.

Hoe krachtig sprak in zulk een Kerk het beginsel der liefde niet, die, verre van de zonde te vergoelijken, te verbloemen of met stillen trom te executeeren, den moed had haar leden openlijk op de gevaarlijke personen in haar midden te wijzen, en toch nog in haar samenkomst voor zulk een zondaar bad.

We komen thans terug op den strijd over de »Geuserie", waarop we reeds in den aanvang wezen, en die niet slechts voor het kerkelijk leven dier dagen, maar evenzeer voor de beoordeeling van het nationale streven onzer vadersen zijn belang heeft.

Gelijk we zagen stonden in de gemeente twee partijen scherp tegenover elkander.

Eenerzijds de *oude partij*, die slechts een kleinen aanhang vormde,

maar die machtig was door den steun van den Bisschop en de historische traditie. Haar woordvoerders waren vooral Ds. van Wingen, Mr. J. Enghelram, Cl. Dottignies, J. Saal, P. Carpentier, G. Artijs en Clereq.

En anderzijds de nieuwe partij der ballingen uit het tweede tijdperk, die in de gemeente de overgrootste meerderheid onder hare aanhangers telde, het Coetus vóór, maar den Bisschop tégen zich had, en die geleid werd door Ds. Jorissen (Vibotius) en de meeste leden van het Consistorie. In de gemeente zelf waren haar woordvoerders vooral Mr. Ph. Garcey, J. Serlot, G. Bert, J. Ackerman, Jan Gotschalek, Adr. Poelvoet, G. van de Vivere, Nicol. Bent, enz.

Reeds herhaaldelijk zagen we, hoe de tegenstelling tusschen deze partijen zich bij elk belangrijk geschil in het gemeenteleven bespeuren deed, maar toch tot een beslissende uitbarsting kwam ze eerst door den strijd over de »Geuserie.”

Voor de nieuwe partij was deze strijd natuurlijk een kwestie van eer. Zij zelf was uit de »Geuzenbeweging” voortgekomen. Vele die persoonlijk aan den Beeldenstorm hadden deelgenomen, waren haar trouwe aanhangers. »Geuserie” en »Beeldenstorm” waren voor haar dus woorden van goeden klank.

De oude partij daarentegen meende haar wederpartijders niet gevoeliger te kunnen treffen, dan door het woord »Geuserie” haar in kwaden zin naar het hoofd te slingeren, en den Beeldenstorm openlijk af te keuren, als onwettig verzet tegen de van God gestelde overheid.

Niets minder dus dan het groote vraagstuk naar de wettigheid van den opstand tegen Spanje, was in het geding betrokken, dat geheel het gemeenteleven tot in zijn diepten bewoog, en welhaast verkreeg het al den schijn of de oude partij zelfs vóór Spanje tegen den Landzaat partij koos.

Enghelram had reeds vroeger den strijd geopend, door de uitgave van een pamflet, getiteld: »Uitsprake enz. tot de strijd lustigen”, waarin hij op grond van de leer der overheid den Beeldenstorm aangreep, en dat, zoodra het in de gemeente bekend werd, een geweldige sensatie maakte. We zullen straks zien, hoe de uitgave van dit pamflet de rust der gemeente op zeer bedenkelijke wijze stoorde, en een storm deed opkomen, die eerst schijnbaar bezworen, later met vernieuwde woede uitbrak.

Reeds lang voor dien tijd echter wierp Ds. van Wingen de lont in het kruit, door het houden van een uiterst gewaagde leerrede, die uit den aard der zaak de hevigste verbittering moest opwekken. Op Zondag den 25sten Juni beklom hij in de voormiddag-godsdiens oefening den kansel, las voor tekst de woorden af: »Mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden”, en ontleende aan dat Schriftwoord een zoo scherpe veroordeeling van allen, die tot andere middelen dan het gebed, de toe-

vlucht hadden genomen, dat hij »generalick'' allen veroordeelde, als overtreders van Gods wet, die zelf de beelden gestormd hadden of dien Beeldstorm hadden goedgekeurd, en deed tot staving van zijn gevoelen voorlezing van een request van P. Datheen aan den Koning van Spanje, dat z. i. in geheel den zelfden geest sprak.

Dit bracht de gemeente dermate in gisting, dat J. Ackerman den predikant reeds bij het uitgaan van de Kerk staande hield, en hem openlijk toeriep: »Gij zijt een boeve, een valsch leeraar, die verdiend hadde uit de kereke ghegeeselt te zijne!»

Dit was echter slechts het begin der jammeren. Reeds den volgenden dag toch werd het Consistorie bestormd door klagers, die bij groepen van tien tot twaalf binnen kwamen, om officiële klachten tegen de prediking van Ds. van Wingen in te dienen. Grief hoopte men op grief. Jan Gotschalk zei, »dat er ook Papisten in de Kerk waren geweest, die huerlieden profijt metter predicatie wel doen soudon, tot bedruckinge ende benauwinghe der ghemeente." Poelvoet beweerde dat Ds. van Wingen gelasterd had, »dat de principale commotie in ons vaderland geschied was door de predicatie en het beeldenstormen". Nicolaes Bent hield vol: »dat oock de godtvruchtige overheit, als de Prince van Oraengien, Brederode, Culemborg enz. 't beeldebreken mede verwillicht hadden, met jae en neen zegghen, al hebben se gheen handt daertoe ghesteekt." Th. Hendrich eindelijk deed de vraag: »Wat men naar Ds. van Wingen wel te denken had, van de guene die alrede gestorven zijn zonder boete van 't voorseyde beeldebreken ghedaen thebbene en wat oordeel hun te wachten stond?"

In de eerste verwarring wist het Consistorie niet beter te doen, dan voorloopig den predikanten te verbieden, »van deze materie te roeren", en aan de klagers zeer ernstig onderzoek naar de bewuste predicatie te beloven. Een poging der oude partij om ter afleiding op hunne beurt, Ds. Jorissen aan te klagen, »die openlijk gezegd had, als dat Ds. van Wingen valschelick geleert hadde," mislukte, en zoo moest dan de kerkelijke procedure haar geregeld verloop hebben.

Bij het eerste verhoor bekende Ds. van Wingen dat hij inderdaad »generalick verdompt hadde sonder onderscheit alle de guene, die beelden in Nederlandt ghebroken hadden, zegghende dat haren ijver godtloos zy gheweest, en dat ze allen de zware straffen, die op ons ende onze landen commen syn door 't voorseyde beeldestormen ghecauseert hadden." Hij meende vooralsnog bij die verklaring te moeten blijven en liet het aan den Kerkeraad over zijn plicht te doen.

Men ging hierop uiteen, en eer men op den 2 Juli weer samenkwam, bracht het Consistorie een verklaring in gereedheid ter verontschuldiging van de beeldstormers, die men in pleno Consistorio Ds. van Wingen ter onderteekening voorlei. Hij weigerde dit vooralsnog en deed slechts

in zooverre water in zijn wijn, dat hij in zeer enkele gevallen de mogelijkheid van »extraordinaire drivinghe des geestes'' als grond van handelen toegaf.

Bij een volgend verhoor vier dagen later werd hij echter weer scherper en aarzelde niet te verklaren: dat »dewijle de religie es het guene dat den menschen meest ter herten gaet, zo heeft de Cueninck van Spaengen, ziende de groote verachtinghe ende onordentlicheyt, omtrent zijn religie bewesen, zo met beeldenstormen, plonderen, wapen te nemen etc., veroorzaect gheweest Ducq Dalve over te zenden, die het land zo bezwaerd heeft.''

Dit was voor het Consistorie der nieuwe partij te veel. In zijn eerstvolgende samenkomst, op 15 Julij besloot het dan ook Ds. van Wingen óf categorisch tot herroeping en schuldbekentenis te dwingen, óf hem te schorsen in zijn dienst. Vier punten van herroeping waren daartoe opgemaakt, die staande de vergadering Ds. van Wingen werden voorgelegd, en toen deze weigerde zich hieraan te onderwerpen, en den eisch, om van »de materie voortaan te swyghen'', met den uitroep beantwoordde: »Ick wil myn lere voor de gemeente repeteren, tweemaal, dryemaal, maer ook sevenmael!" meende het Consistorie niet langer te mogen toeven, verzocht hem voor een oogenblik den kerkeraad te verlaten, en nam toen eenparig het volgende Besluit: »Dewijle Ds. Gotfr. Van Wingen 't besluyt der Consistorie, in 't ghemelde schrift vervatet, niet heeft willen nacommen, en de Consistorie grootelick vreest voor meerder swaricheyt die daer uit zyn predicatien ontstaen mochten, zo hy van de materie des beeldenstormen meer handelde, also hy zecht te willen doen, wanneer de ghelegghenheyt zulcx verheyscht ende zynen text medebringt, anghesien, zecht hy, het zyne leere van oudtyt es ende begheert daerinne te continueeren, — So eyst dat de Consistorie om alle sodane inconvenientien ende zwarigheden te mijden ende voorkomen, hem suspendeert van predicken, tot hy 't voorscreven besluyt van satisfactie onder bekentnisse naghecommen sal hebben."

Deze »acte van suspensie'' deed het Consistorie natuurlijk in de achting der nieuwe partij stijgen, en de oude partij verhoogde zeker den goeden dunk van de dengdelijkheid harer zaak niet, door tot plagerijen de toevlucht te nemen. Ds. van Wingen gaf hiertoe zelf het voorbeeld, door op den eerstvolgenden Zondag met opzet niet in de Domine's-bank, maar in het ruim plaats te nemen en zich voorts van alle zittingen van den Kerkeraad te absenteeren. Hij noodzaakte hierdoor den Kerkeraad hem op nieuw »onder handen te nemen," en hem zeer ernstig te vermanen, »dat hij uitsluitend van den predikdienst geschorst was en dus praeiuditie aan het Consistorie deed, met den schijn aan te nemen als of hij geheel van zijnen dienst ware affghesettet."

Nieuw voedsel kreeg deze strijd door een onvoorzichtige daad van Ph. Garcy. Wel den predikanten, maar niet den gemeenteleden was het »roeren van de materie des beeldenstormens'' verboden. Hiervan

maakte Ph. Garcy gebruik om in de »*Prophetie*», een weekbeurt, waarin ook gemeentelieden spraken, naar aanleiding van Joan. II vs. 19, een fellen uitval tegen de Wingianen te doen. Al spoedig werd beklag tegen deze »*Prophetie*» door Lamoit en Artys ingediend, en de nieuwe partij wist niet beter aan de bedenkelijke gevolgen van dezen onvoorzichtigen stap te ontkomen, dan door Ph. Garcy tot gedeeltelijke schuldbelijdenis te bewegen en in dien zin een mededeeling aan de gemeente doen.

Bij de schorsing van Ds. van Wingen kon men intusschen niet blijven staan. De oude partij kwam hier met tal van rekwesten tegen op, en ook de nieuwe partij had er geen vrede meê, dat dusdoende het »pointe der lere onghedecideert hanghen bleef». Ook de kerkeraad zag dit in, en, toen herhaalde confidentiële onderhandelingen telkens op den onwil van Ds. van Wingen waren afgestuit, meende het Consistorie de procedure niet langer onder zich te kunnen houden, en defereerde ze derhalve bij besluit van 23 Juli aan het Coetus.

Werkelijk nam Ds. van Wingen den schijn aan, of hij dezen gang der zaak goedkeurde. Hij verscheen in de Coetuale vergadering, verantwoordde zich en diende een schriftelijk voorstel van verzoening in, waardoor hij hoopte den Kerkeraad te zullen bevredigen. Toch was hij ook hierin niet oprecht. Achter den kerkeraad om, en terwijl hij met het Coetus onderhandelde, had hij zich in stilte naar het Engelsche Hof gewend, den Bisschop door de woeling tegen »de leere der overheydt» verschrikt, en door tusschenkomst van den Kanselier bewogen, gebruik te maken van zijn recht van »empêchement.» Tot overmaat van smart voor den Kerkeraad, wist hij de »letteren van inhibitie» voor het Consistorie zelf ter bezorging te krijgen, met den facultatieven last, die naar bevind van zaken over te geven of terug te houden.

Zoo trad Ds. van Wingen dan den 13^{den} Augustus met den »Brief van Empeschement» in den zak ter Kerkeraadsvergadering binnen, sloeg op vrij hoogen toon elk voorstel van bemiddeling af, bracht tal van bezwaren tegen het gezag der Coetuale vergadering in, en toen de Kerkeraad, hierdoor verbitterd, zich eenvoudig op de autoriteit van het Coetus beriep en van Wingen's onderwerping eischte, haalde de looze vos den verzegelden brief uit den zak, en gaf dien den Voorzitter over. Men herkende de hand reeds aan het opschrift: »*Dilectis fratribus in Christo, Ministris et Senioribus Ecclesiae Londinobelgicae* 1)» en zag maar al te spoedig, dat van Wingen hen schaakmat had gezet, want ziet, »'t inhouden van dien was een inhibitie van den E. Archieppiscopus van Cantelberghe, daerbij deser Consistorie en alle andere gheinterdicert was, in de zaeke voort te procederen, maer dat deselve ter kennisse

1) »Aan onze geliefde broeders, de Predikanten en Ouderlingen der Hollandsche Gemeente te Londen.»

des E. Bisschops van Londen oft zijn ghedeputeerden, ghereserveerd zoude zijn, in dato 12 Augusti."

Goede raad was duur. Verzet baatte niet, en door zich in het onvermijdelijke te schikken, zouden ze hun kansen des te beter maken. De leden van den Kerkeraad besloten derhalve der gemeente mededeeling van de »inhibitie" te doen en zich op den 12^{den} Augustus bij de gedeputeerden van den Bisschop, ter plaatse die hem believen zou aan te wijzen, te laten vinden. Een overmoedige poging van de oude partij om Ds. Jorissen tevens als onrechtzinnig in de leer te doen veroordeelen, wyl hij gezegd had »dat men de ghevanghenen mocht met ghewelt uyt handen der hoeverheyt rucken", liep op niets uit, wyl de Kerkeraad hem steunde; en zoo keerde dan voor een oogenblik de rust in de gemeente terug, in gespannen afwachting van de groote beslissing die stond te komen.

Ze kwam eerst onder dagteekening van 23 December. Zoo veel tijd was met het omslachtig verhoor te loor gegaan. Buiten kijf won van Wingen het proces, want niet slechts werd zijn schorsing vernietigd en hij in volle eer hersteld, maar bovendien was in geheel de acte van decisie een zachte veroordeeling van het Consistorie te bespeuren, die de nieuwe partij ten diepste moest grieven. Gelukkig dan ook dat de Bisschop van Londen zich niet enkel hiertoe bepaalde, maar ook in vier artikelen de grondslagen van de leer der Overheid vaststelde, waarop men zich van nu aan wederzijds bij de beslissing van soortgelijke geschillen zou dienen te plaatsen. Ze luiden aldus:

»1. Een privaat persoon, mag zonder toestemming der Overheid de publieke misbruiken der Kerk niet wegnemen of veranderen.

2. Naar dezen regel is niet te beoordeelen wat iemand »uyt extra ordinaire drivinghe des geestes" doet, met dien verstande, dat deze exceptie nooit voor regel gelden mag.

3. Roomsche en ongelooovige Overheid moet geëerbiedigd en gehoorzaamt worden.

4. Gevangene om der religie wil, mag men mede niet met geweld uit de handen der politie of uit den kerker bevrijden."

Natuurlijk kraaide de oude partij victorie, en het eenig middel, waardoor de Kerkeraad aan de plagerijen dezer mannen wist te ontkomen, was de meêdeeling aan de gemeente van de letterlijke woorden, door den Bisschop tot hen en van Wingen gesproken: »Daer es over beiden zijden ghesondigt. Ghy D. van Wingen, hebt daerin ghesondigt, dat ghy uwe broederen te hoope, zonder onderscheyt, verdoempt hebt. Ende ghy, van de Consistorie, dat ghy uliederer minister zonder weten en advijs van uliederer superintendent, ghesuspendert hebt!"

Juist deze afloop der zaak gaf aan de oude partij nieuwen moed, om de nieuw-aangekomen vluchtelingen te blijven verontrusten. Ze deden het, eerst door een aanklacht tegen Ds. Jorissen, en later door vernieuwing van Enghelram's procedure. Over beiden daarom nog een vluchtig woord.

Ds. Jorissen of Vibotius of ook Bartholdi, gelijk hij zich noemde werd den 21sten Januari 1571 door G. Cocq aangeklaagd, dat hij openlijk als leeraar het verzet tegen de overheid »van religie halven" zou hebben goedgekeurd.

Twee getuigen traden tegen Ds. Jorissen op, die beiden met hem zitting hadden gehad in de Antwerpensche Synode van 1562.

De één, Adriaen Daniels, verklaarde dat, althans zonder oppositie van Ds. Jorissen, op die Synode, waarvan hij lid was, het »bevrijden der ghevanghenen mits sonder geweld" was goedgekeurd.

De andere, Jacob van Aken, daarentegen attesteerde, dat de Synode ook het »bevryden met ghewelt had vryghelaten," alleen met deze clausule »onder correctie van die van Londen, Embden en Genève." Ten blyke dat dit werkelijk de bedoeling dezer Synode was geweest, wees hij op het feit dat Ds. H. Modet, lid dier Synode, zelf op de Vischmarkt te Antwerpen de hand had geleend tot het ontweldigen aan »de sergeanten van politie" van twee, die om des gheloofs wille waren gevat.

De niet-eenparigheid der getuigen redde Ds. Jorissen. Het Consistorie achtte de aanklacht onbewezen, en sprak sententie in dien geest, dat, ongeprejudicieerd de zaak zelve, G. Cocq schuld zou bekennen van »lichtveerdige onbewezen aanklacht." Deze ging hiertoe over, en zoo was het eerste incident uit den weg.

Van veel langer adem daarentegen was de procedure van Mr. J. Enghelram. Reeds maakten we melding van de aanleiding tot dit incident, die uitsluitend te zoeken was in de uitgave van het pamphlet »*Uitsprake enz. tot de strijd lustige*" , waarin de gereformeerde leer over de Magistraat onberispelijk juist ontwikkeld was, maar tevens de houding der geuzenpartij meedogenloos en liefdeloos aan de kaak werd gesteld. Vruuchteloos had men getracht de oppositie tegen deze brochure te smoren; vooral de heer Nicolaes Bent, waarschijnlijk een der Beeldstormers, vond er zich ten bitterste door gegriefd, en toen ook de H.H. J. Ackerman en H. Hoppesack pleinte bij de Consistorie indienden, begreep deze Enghelram's geschrift niet langer vrij te mogen laten en droeg het oordeel over zijn brochure bij Kerkeradsbesluit van 30 Maart 1570 over aan het Coetus. Van de heftigheid der oppositie zal men zich een denkbeeld kunnen vormen, zoo men weet dat onder anderen de aanklacht van Ackerman aldus luidde: »dat het een bouckxen was boos, godloos, des Pauses deeren ghelyck, van valsche leere, en dat er velen deur aan

den stroppe en galghe gebracht waren.” Niet dan met moeite kon het Consistorie hem terughouden van de uitgave van een tegen-pamphlet, dat reeds voor de pers gereed lag.

Mr. Enghelram had echter over dit krachtig effect van zijn boekskén zoo weinig spyt, dat hy niet schroomde zelf zijn tegenstanders voor het Consistorie aan te klagen, toen de langzame behandeling der zaak bij het Coetus hem voor doodbloeding der gansche kwestie beducht maakte. Hij trad daarom voor het Consistorie met dit dilemma: dat òf de aanklacht, als was zijn boekskén papistisch, waar bleek, maar dan behoorde men hem ook uit de gemeente te stooten, òf wel de aanklacht was onwaar, maar dan moest Ackerman c. s. ook wegens laster terecht gezet worden. Met het verwijzen naar de uitspraak van het Coetus nam hij zoo weinig vrede, dat hij reeds den 27 April 1570 een formeele aanklacht tegen Ackerman, Hoppesack en Bent indiende en op spoedige afdoening dezer pleinte drong.

Het uitsluitjen van de Coetuale uitspraak maakte hem zelfs nog stouter en uit zucht om het Consistorie door onvoorzichtigheid tot een gewaagde uitspraak te dringen, leverde hij den 7 Mei een nieuwe aanklacht in, en wel ditmaal tegen drie Ouderlingen, de H.H. Soen, Garey en J. Gysberti op grond dat deze in een onbesliste zaak zich partij tegen hem zouden gesteld hebben. Ten bewijze hiervan gaf hij vier bundels papieren over, »twee gemerct A tegen Soen, één gemerct B tegen Gysberti en één gemerct C tegen Garcy.” Men ziet, Enghelram was een man, die zich op het voeren van processen verstond.

Nu begreep het Coetus niet langer te mogen toeven en zond aan het Consistorie een voorloopige beslissing, waarbij op last der Coetuale vergadering »Silentie over het pamphlet geïmponeert ende de verdere vercoopingheïnterdiceert werd.” Dit stemde echter Enghelram nog slechts te wreveliger en toen deze beslissing hem werd meegedeeld, ontzag hij zich niet met een snijdend sarcasme te zeggen: »*dat het nu al vele hier een GEUSEKERK werd!*” In een volgende Kerkeraadsvergadering liep het geschil zelfs zóó hoog, dat Enghelram rondweg verklaarde, »dat hy zich het Coetus niet anne trock”, de autoriteit van het Coetus verwierp en het Consistorie alleen voor de reeds gevallen en nog te vallen decisie verantwoordelijk stelde.

Nog breeder omvang kreeg dit proces, toen niet slechts Saal, Dottignies en Clerck, de hoofden der oude partij, zich voor Enghelram partij stelden, maar ook Marguinas zich in het geding mengde met een brief door hem uit Genève ontvangen. Hieruit toch was hem gebleken, dat Enghelram schriftelijk advies op zijn boekske uit Genève gevraagd had, en dat dit advies verre van gunstig voor den auteur was uitgevallen. Hij eischte daarom dat Enghelram dit advies van den Geneefschen Kerkeraad zou overleggen, terwijl Enghelram op zijn beurt het door Mar-

guinas ontvangen schrijven een »*Uria's brief*» schold. Hierdoor nog meer verschrikt meende het Coetus een schrede verder te moeten gaan, en zond een deputatie naar Enghelram, om of schuldbelijdenis van zijn vroeger gedrag te vorderen, of, bij gebreke van dien, hem door intermediair van het Hollandsch Consistorie te censureren.

Hij werd gecensureerd, en toen Enghelram nu merkte dat het den Kerkeraad ernst werd, meende hij de nederlaag nog in zoover te kunnen ontgaan, dat de vorm van schuldbelijdenis door hem zelf zou kunnen gekozen worden, zoo hij het Coetus voorkwam. Door tusschenkomst van Togghe diende hij daarom zulk een »forme van schultbekenninghe» bij het Consistorie in, verklarende dat hij deze acte onderteekenen wilde, zoo men hem van verdere rechtsvervolgning ontsloeg.

Hiermee nam het Consistorie echter geenszins genoegen en eischte dat Enghelram de decisie van het Coetus afwachten en de »forme van schultbelijdenisse onderschrijven zou, die dit hem zou voorlegghen.» Dit bleef hangen tot den 18 Januari, toen de acte van decisie bij den Kerkeraad was ingezonden, die aan Enghelram officiëel werd voorgelezen, met eisch zich over de al of niet onderteekening dezer acte te verklaren.

Enghelram maakte eenige tegenwerpingen, die door het Consistorie, om des lieven vredes wille, werden goedgekeurd. Doch nauwlijks had men hierin toegestemd of de sluwe jurist wierp nieuwe exceptiën op, die nauwlijks met veel moeite ter zij waren gedrongen, of met onuitputtelijke vindingrijkheid wist Enghelram altijd nieuwe bezwaren te vinden. Hij wilde, telkens en telkens dit woord en dien volzin en die kwalificatie en dan dit, en dan dat nog veranderen. Hij zocht eindeloos, gelijk het protocol zegt, »met nieuwe uitvluchten ende 't voortbringhen van nieuwe questies ende twisten alie de handelinghen der consistorie onvruchtbaer te maken.» Dit verdroot den Kerkeraad, die eindelijk begreep te moeten doortasten en den 2^{den} Februari besloot, Mr. Enghelram, uithoofde van weerspannigheid, naar de regelen der Kerkelijke discipline te behandelen en den eerstvolgenden Zondag aan de Gemeente voor te stellen. Nog even voor kerktijd zond Enghelram echter een belofte van onderwerping, om zoo mogelijk de afkondiging te voorkomen. De kerkeraad, dit met reden niet vertrouwende, zond hem daarop nog in allen haast door een Commissie van twee leden een schriftelijke verklaring van dezen inhoud: »Ick, Jan Enghelram, belove aen te nemen zoodane forme van schultbekennisse, als de Consistorie up mijn versouck gemodereert en vrydaghe lestgeleden my voorghelegen heeft, ende deselve bekentenisse nae die forme te effectueeren sondaghe naestcommende, sonder langher uustel». Toen deze Commissie, gelijk te verwachten was, onverrichter zake terugkeerde, werd het bevel tot afkondiging gehandhaafd en had de voorstelling aan de gemeente plaats.

Dit werd door de oude partij als een openlijke beleediging aan haar adres beschouwd, zoodat ze niet slechts dreigend en onstuimig bij het Consistorie voor Enghelram in der bres sprong, maar ook niet schroomde openlijk van de »slavernij van het Coetus" te klagen, en zelfs zulk een gisting te weeg bracht, dat er bericht inkwam, hoe »Saal, Dottignies en complices versamelinghen hielden, waeruyt vele twisten, factiën en tweedrachten onder de gansche gemeente ontstonden, ende niet alleene versamelden deselve persone in de kerkke, maer ook buuten op straat, gelijk zij, vertoonders, Sondaeghe avonds zeer late selfe gesien hadden."

Deze agitatie had echter een tegenovergestelde uitwerking. Nu vooral meende de Kerkeraad niet te mogen wijken, en ging diensvolgens reeds den 25sten Februari tot de tweede voorstelling aan de gemeente over.

De excommunicatie stond thans derhalve voor de deur. Het was het eenige waartoe de Kerkeraad kon komen, zoo Enghelram weigerachtig bleef, het hoofd in den schoot te leggen. Nog eens beproefde men daarom alle middelen van overreding. Tot driemalen werd er een vergadering met de Diakenen gehouden. Een Commissie uit het Coetus had ten huize van Ds. A. Pouchel een ernstig onderhoud met den delinquent. Men verklaarde zich bereid, zoo veel maar immer mogelijk hem toe te geven. Maar niets mocht baten. Onverzettelijk bleef Enghelram bij zijn weigering volharden, en men was derhalve reeds bijeen gekomen, om tot de excommunicatie over te gaan, toen op het onverwachts Enghelram deed, wat eens Ds. van Wingen had gedaan, een »brief van empêchement" vertoonen van de zijde des Bisschops.

Ditmaal echter had de oude partij met deze »letteren van inhibitie" zich zelf den kuil gegraven. Immers nadat beide partijen door den Cancelier gehoord en de wederzijdsche processtukken onderzocht waren, werd het Consistorie volkomen in het gelijk gesteld en Enghelram tot het doen van openbare schuldbekentenis veroordeeld. Wel moest het Consistorie verklaren, dat ze »de leer van de Overheid" gelijk die in Enghelram's brochure was uiteengezet, van heeler harte aannam, maar Enghelram's weerspannig, twistziek en onwaardig gedrag werd ten strengste afgekeurd. Openlijk moest bij de belijdenis zijner schuld, gelijk die door den Cancelier was geredigeerd, met het ja-woord bevestigen, en zijn positie in de gemeente was hierdoor zoo pijnlijk geworden, dat hij reeds den 19^{den} April 1574 zijn attestatie van lidmaatschap opvroeg en Londen metter woon verliet, om zich te Cantelberg te vestigen.

Ook zijn proces bewees dus, hoe moeilijk het in Jesus' Kerk is, moedig en onwrikbaar het recht van waarheid en orde te handhaven, maar des te dieper moet dan ook een vergelijking met het heden ons doen gevoelen, hoezeer onze lauwheid van geest door de nooit-wijkende volharding onzer vaderen wordt beschaamd.

